

A fejevű grammatikától a fejkezdetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén

Asztalos Erika

1. A probléma; a kutatás tárgya

Az udmurt nyelvet hagyományosan ún. nem-rigid SOV nyelvként tartják számon a szakirodalomban (vagyis olyan SOV alapszórendű nyelvként, amelyben nem-neutrális mondatokban megjelenhet valamilyen bővítmény az állítmány után): a legtöbb, udmurt szórendi kérdéseket tárgyaló vagy érintő mű a mondat szintjén az SOV (SXV) szórendet, frázisszinten pedig a fejevű elrendeződést tekinti neutrálisnak, a nem-állítmányvégű mondatokat és a fejkezdetű szerkezeteket pedig pragmatikailag jelöltnek tartja (Zsujkov 1937, Bulücsov 1947, Gavrilova 1970, Konyuhova 1964, Krivoscsekova–Gantman 1967, Sutov 1988, 1993, Csúcs 1990, Suihkonen 1990, Vilkuna 1998, Tánzos 2010, Winkler 2001, 2011, Tyimerhanova 2011). Néhány újabb munka (Ponarjadov 2010, Tánzos–Asztalos 2014) azonban „(S)OV–(S)VO” nyelvnek tekinti az udmurtot: az SVO szórend e munkák szerint a mai udmurtban – még ha marginálisan is – információs szerkezetileg neutrális mondatokban is használatos. A nem-igevégű mondatok, illetve a neutrális SVO megjelenését a fenti források legalább részben az orosz nyelv hatásának tulajdonítják.

Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a mai udmurt nyelvben az OV-grammatika mellett kiépülőben van a VO-grammatika is, vagyis feltételezhető, hogy az udmurt nyelv szórendi típusváltáson megy keresztül a fejevű nyelvtípustól a fejkezdetű felé. Ilyen jellegű változás az udmurt legközelebbi

rokon nyelveiben, a komi-zürjénben és a komi-permjákban is lezajlott (még ha egyelőre nem is teljes mértékben) (Ponarjadov 2010: 52).

Empirikus kutatásom során udmurt anyanyelvi beszélőkkel teszteltem a fejkezetű szórend produkcióját és megítélését neutrális mondatokban a Dryer-féle ún. korrelációs pároknál (l. Dryer 1992), illetve néhány további frázis-típusnál. Az eredményekben generációs és areális megoszlás is mutatkozott. Egyrészt a fiatal udmurt beszélők gyakrabban produkálták és kedvezőbben ítélték meg az ún. fejkezetű szórendeket, mint az idősebb udmurt adatközlők. Ez a generációs különbség feltételezésem szerint a fiatal udmurt beszélőknek az orosz nyelv javára eltolódó kétnyelvűségével (l. Salánki 2007: 59) magyarázható (az orosz nyelv SVO alapszórendet és fejkezetű frázisszórendeket mutat, l. Bailyn 2012: 239), és – az ún. látszólagosidő-hipotézis (vö. Trudgill 1992/1997) alapján – akár folyamatban lévő nyelvi változásnak, nevezetesen az udmurt nyelv OV > VO típusváltásának a szinkrón lenyomata is lehet. Másrészt a tatár földi adatközlők – különösen az idősebbek – bizonyos tesztmondatoknál ritkábban produkálták, illetve rosszabbnak ítélték a fejkezetű szórendeket, mint az Udmurtiában élő adatközlők, ami feltehetően a – fejevégű – tatár nyelv „konzerváló” hatásával (vö. Ponarjadov 2010: 16, 91, 93) hozható összefüggésbe.

2. Szakirodalmi háttér

2.1. Nyelvtipológiai alapok

Greenberg (1963), illetve a Greenberg műve nyomán kibontakozó szórendi tipológiai kutatások (Lehmann 1973, 1978a, 1978b, Vennemann 1974, Dryer 1992) kimutatták, hogy a világ nyelveiben összefüggés van a mondat ún. alapszórendje és bizonyos kisebb összetevők (például főnévi birtok és birtokos, adpozíció és főnév, segédige és főige stb.) alkotóelemeinek neutrális szórendje között.

A mondat alapszórendjén a legáltalánosabban elfogadott meghatározás szerint a határozott, ágens szerepű főnévi alany (S), a határozott, páciens szerepű főnévi tárgy (O) és a – cselekvést kifejező igéből képzett – igei állítmány (V) szórendjét értjük stilisztikailag neutrális, önálló, kijelentő módú mondatokban (vö. Siewierska 1988: 8). Az alapszórend további jellemzője a pragmatikai – információs szerkezeti – semlegesség: megállapításához olyan mondatokat kell figyelembe vennünk, amelyek nem tartalmaznak topikalizált és fókuszált összetevőket. Az ilyen mondatok lehetséges elicitáló tesztje a ’Mi újság?’, ’Mi történik / történt?’ vagy ezekkel szinonim kérdés feltevése (SSWL); az ezekre adható válaszok ugyanis rendszerint nem tartalmaznak topikalizált vagy fókuszált mondatrészeket.

A fentiek alapján tehát a világ nyelveiben megkülönböztethetők SOV, OSV, OVS, SVO, VSO és VOS alapszórendű nyelvek;¹ sok tipológiai munka (pl. Lehmann 1973, 1978a, 1978b, Vennemann 1974, Dryer 1992) azonban az

¹ OSV, OVS és VOS alapszórendű nyelvek valójában nagyon kis számban fordulnak csak elő a világ nyelvei között.

alany pozíciójával nem számol, vagyis két fő nyelvtípust, az OV és a VO nyelvekét különböztetik meg.

A szórendi korrelációk értelmében – kissé leegyszerűsítve – harmonikus vagy következetes OV nyelvekben *alárendelt tag-fej*,² harmonikus vagy következetes VO nyelvekben pedig *fej-alárendelt tag* szórendű konstituenseket találunk. Például az orosz nyelvben a mondat alapszórendje (S)VO (1), az adpozíciók megelőzik a bővítményüket (2) (vagyis prepozíciók használatosak), a főnévi birtokos követi a birtokot (3), a segédigék pedig megelőzik a főigét (4), vagyis az orosz ún. fejkezdetű nyelv (vö. Bailyn 2012: 239):

- (1) a. *Čto novogo?*
mi.NOM új.GEN
'Mi újság?'
- b. *Ivan zaščit' il svoju dissertaciju.*
PN.NOM megvéd.PST.SG.M saját.ACC disszertáció.ACC
'Iván megvédte a disszertációját.'
- (2) *posle zaščity*
után védés.GEN
'a védés után'
- (3) *disszertacija Ivana*
disszertáció.NOM PN.GEN
'Iván disszertációja'
- (4) *Ivan budet tancevat'*
PN.NOM AUX.FUT.3SG táncol.INF
'Iván táncolni fog.'

Azt, hogy mely elempárok szórendje korrelál *ténylegesen* a világ nyelveiben az igei állítmány és a tárgy egymáshoz viszonyított sorrendjével, Dryer mutatta ki egy minden korábbi tipológiai mintavételnél nagyobb, 625 nyelvből álló, a világ nyelveit genetikusan és areálisan is reprezentáló nyelvminta alapján (Dryer 1992). Meghatározása szerint adott, X és Y elemből álló elempár szórendje akkor korrelál az ige és a tárgy szórendjével, ha az alapul vett nyelvmintában X szignifikánsan gyakrabban előzi meg Y-t VO nyelvekben, mint OV nyelvekben. X és Y ilyenkor ún. *korrelációs párt* alkotnak, melyben X ún. „igerendű” (*verb patterner*), Y pedig ún. „tárgyrendű” (*object patterner*)³ elem (1992: 87). A

² Az *alárendelt tag* vonzat és módosító is lehet, l. 1. táblázat.

³ A *verb patterner* „igerendű”, valamint az *object patterner* „tárgyrendű” kifejezéssel való fordítása Havas Ferentől származik (Havas Ferenc 2011. *A prenominitivitás. Elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. real-d.mtak.hu/408/4/dc_111_10_doktori_mu.pdf [Utolsó letöltés: 2016. március 31.]

korrelációs pároknak az udmurt nyelv szempontjából releváns listáját az 1. táblázat szemlélteti. Az igerendű elemek szintaktikai értelemben véve fejek (alaptagok), a tárgyrendű elemek pedig frazális, azaz elágazó kategóriák (1992: 89, 116).

IGERENDŰ	TÁRGYRENDŰ	ANGOL NYELVI PÉLDÁK
ige(i állítmány)	tárgy	<i>ate + the sandwich</i>
ige(i állítmány)	alany	<i>(there) entered + a tall man</i>
adpozíció	NP	<i>on + the table</i>
kopula	állítmánykiegészítő	<i>is + a teacher</i>
'akar' jelentésű módbeli segédige	VP	<i>wants + to see Mary</i>
időbeli/aspektuális segédige	VP	<i>has + eaten dinner</i>
tagadó segédige	VP	
mondatbevezető	S (tagmondat)	<i>that + John is sick</i>
kérdő partikula	S (tagmondat)	
határozói alárendelő kötőszó	S (tagmondat)	<i>because + Bob has left</i>
artikulus (determináns)	N'	<i>the + tall man</i>
birtokot kifejező főnév	birtokos	<i>father + of John</i>
főnév	vonatkozó mellékmondat	<i>movies + that we saw</i>
melléknév	hasonlító határozó	<i>taller + than Bob</i>
ige(i állítmány)	PP	<i>slept + on the floor</i>
ige(i állítmány)	módhatározószó	<i>ran + slowly</i>

1. táblázat: Korrelációs párok (Dryer 1992: 108 alapján)

Dryer vizsgálatai ugyanakkor arra is rávilágítottak, hogy néhány egyéb, a szórendi tipológia által hagyományosan vizsgált szerkezetek, elempárok – például *melléknévi jelző + főnév*, *mutató névmási jelző + főnév*, *fok-*, *mértékhatózó + melléknév* – egymáshoz viszonyított sorrendje valójában nem korrelál az ige és tárgy sorrendjével; ezeket a szerkezeteket Dryer „nem-korrelációs pár”-oknak nevezi (1992: 108).

2.2. Az udmurt szórend a korábbi szakirodalomban

Az uráli alapnyelv a szakirodalom egybehangzó álláspontja szerint következetes SOV típusú nyelv lehetett (Bereczki 2003: 59, 96). A permi alapnyelvet Ponarjadov már nem teljesen következetes SOV típusú nyelvként rekonstruálja (2010: 88, 91–92), az udmurt legközelebbi rokon nyelveit, a komi-zürjént és a komi-permjágot pedig (nem-következetes) SVO nyelvként tartják számon a

szakirodalomban (Vilkuna 1998: 178, Ponarjadov 2010: 16, 52, 54). Az SOV > SVO változás első „csírái” Ponarjadov szerint már a protopermi időszakban megjelenhettek (2010: 88–92, 95), de maga a szórendi típusváltás a komi külön életében, megközelítőleg a 16–17. században zajlott le (Ponarjadov 2010: 87, 95), vagyis a permi nyelvek szétválásakor az udmurt minden bizonnyal (nem teljesen következetes) SOV típusú nyelv volt.

A következőkben azt mutatom be vázlatosan, hogy az elmúlt mintegy száz év során milyen *szinkrón* jellegű állításokat tettek az udmurt szórend kapcsán a szakirodalomban.

Az udmurt szórenddel foglalkozó (vagy ilyen kérdéseket is érintő) legkorábbi munkák (Glezgyenyev 1921, Bausev 1929) a mondat szigorú igevégtőségét, illetve a kötött „*meghatározott–meghatározó*” sorrendet hirdetik, a nem-fejvégű szórendeket pedig hibásnak és kerülendőnek minősítik. Mindez ugyanakkor inkább a kor normatív szemléletét tükrözheti, mintsem a korabeli tényleges nyelvvállapotot: a nem-fejvégű szórendek „kerülendőnek” minősítése arról árulkodik, hogy valószínűleg már a 20. század elején sem a rigid SOV-típushoz tartozott az udmurt. Ezt a feltételezést Bulücsov azon észrevétele is megerősíti, miszerint már Wichmann 19. század végi folklórszövegeiben is meglehetősen szabadnak tűnik az udmurt szórend (1947: 82). (Érdekes módon a Glezgyenyev- és Bausev-féle normatív hozzáállás sokkal később, Karakulova–Karakulov 2001-es udmurt–oroszlösszehasonlító nyelvtanában [Karakulova–Karakulov 2001] is felbukkan.)

A későbbi deskriptív munkák elismerik ugyan a nem-állítmányvégű mondatok, illetve – bizonyos szerkezeteknél – a fejkezdetű szórendek létezését, ám ezt mindig valamilyen pragmatikailag vagy stilisztikailag jelölt jelentéstartalommal hozzák összefüggésbe (l. pl. Zsujkov 1937, Bulücsov 1947, Gavrilova 1970, Konyuhova 1964, Krivoscsekova–Gantman 1967, Sutov 1988, 1993, Csúcs 1990). Ez a felfogás általában a modernebb, tipológiai, illetve transzformációs-generatív elméleti keretben íródott művekben is tartja magát (l. Suihkonen 1990, Vilkuna 1998, Winkler 2001, 2011, Tánczos 2010, Tyimerhanova 2011). A mondat élére kerülhet például az állítmány kérdő mondatban (Zsujkov 1937: 18–19), vagy ha logikailag hangsúlyos (Bulücsov 1947: 35, Gavrilova 1970: 110, 117); Tánczos (2010) és Tyimerhanova (2011) szerint pedig az SOV-től eltérő szórendek fókuszált mondatrészt tartalmaznak. Ezek a művek tehát nem-rigid SOV nyelvnek tekintik az udmurtot.

A nem-igevégű mondatok és a fejkezdetű szórendek Bulücsov (1947) és Gavrilova (1970) szerint részben az orosz nyelv hatására jelentek meg az udmurtban. Bulücsov szerint az udmurt voltaképpen szórendi változáson megy keresztül részben az orosz nyelv hatására (1947: 4, 59, 79): ez a változás a mondat szórendjének lazulásával, egyre kötetlenebbé válásával jár. Nyelvtipológiai következtetéseket Bulücsov természetesen nem von le mindezek kapcsán – ezzel meg is előzte volna korát –, az általam a mai udmurtra feltételezett, folyamatban lévő SOV > SVO típusváltás szempontjából azonban lényeges,

hogy Bulücsöv már a 20. század közepén folyamatban lévő szórendi változásról beszél.

A szórendi kérdéseket taglaló vagy érintő munkák harmadik csoportja – amely mindössze néhány újabb munkát (Salánki 2007, Ponarjadov 2010, Tánczos 2013, illetve Tánczos–Asztalos 2014) ölel föl – arra mutat rá, hogy a nem-igevégű mondatok és/vagy a fejkezetű szerkezetek jelenléte korántsem olyan marginális az udmurtban, mint ahogyan azt a korábbi szakirodalom alapján gondolhatnánk.

Salánki (2007) – bár pragmatikai szempontból nem vizsgálja az udmurt szórendet – szociolingvisztikai felmérésében rámutat, hogy az SVO / SVX szórend széles körben elfogadott a mai udmurt beszélőközösségben: az általa tesztelt SVO / SVX szórendű mondatokat az adatközlők nagy része életkortól függetlenül grammatikusnak ítélte (Salánki 2007: 175). A szerző szerint elképzelhető, hogy a szakirodalom „SOV szórendet preferáló általános álláspontja” valójában inkább „egyfajta nyelvművelő babonát” tükröz (Salánki 2007: 176).

Ponarjadov (2010) tipológiai megközelítésben vizsgálja a permi nyelvek – az udmurt, a komi-zürjén és a komi-permják – szórendjét, és megállapítja, hogy ezek nem tiszta szórendi típusokat képviselnek: az uráli eredetű „SOV-modell” mellett jelen van bennük egy ún. „SVO-komponens” is, vagyis az összes permi nyelvben megtalálhatók mind az SOV, mind az SVO nyelvekre általában jellemző neutrális és ún. emfatikus szórendek is (2010: 45–54, 93). A „komponensek” azonban eltérő arányban vannak jelen az udmurtban és a két komi nyelvben, így az udmurt Ponarjadov szerint „nem-következetes SOV-nyelv, jelentős SVO-komponenssel” (2010: 47), míg a két komi nyelv „nem-következetes SVO-nyelvek, jelentős SOV-komponenssel” (2010: 54). A nem-igevégű mondatok és végső soron az SVO-komponens megjelenése a permi nyelvekben a szerző szerint egyszerre belső nyelvi fejlődésnek (2010: 37, 94) és az orosz nyelv hatásának (2010: 16, 95) az eredménye. Egyrészt bizonyos topikális elemeknek az állítmány után, utógondolatként történő kihelyezése emfatikus mondatokban Ponarjadov szerint teljesen közönséges még a következetes SOV nyelvekben is (2010: 23) (5). Másrészt *téma–predikátum–réma* szórendű mondatok Ponarjadov szerint spontán módon megjelenhettek akár már a permi alapnyelvben (2010: 37, 97), az orosz hatás pedig elősegíthette ezek gyakoribbá válását (2010: 37).

- (5) „*T'urmayn íšto mon tone!*”
 börtön-INE megrohaszt-FUT.1SG 1SG.NOM 2SG.ACC
 'Börtönben foglak megrohasztani (én téged)!'

(UKV⁴ 1954: 71, idézi Ponarjadov 2010: 27)

⁴ *Удмурт калык выжыкыльёс*. Izsevszk, 1954.

Azt, hogy az udmurtban az SVO nyelvekre jellemző szórendek ritkábban használatosak, mint a komiban, Ponarjadov szintén idegennyelvi hatással magyarázza: véleménye szerint egyrészt az orosz nyelv az udmurtra nem gyakorolt akkora mértékű hatást, mint a két komi nyelvre (2010: 92–93) (nem egészen világos azonban, hogy ez miért volna így), másrészt az udmurt esetében a környező SOV-típusú törökségi nyelvek éppen az SOV-tulajdonságok megőrzését segítették elő (2010: 16, 91, 93).

Ponarjadovhoz hasonlóan Tánzos–Asztalos (2014) szintén amellett érvel, hogy a neutrális mondat nem feltétlenül igevégű az udmurtban: kérdőíves vizsgálatuk során a *'Mi történt?'* jelentésű kérdésre egyes adatközlők olykor SVO szórendű válaszmondatokat is adtak, ami azt mutatja, hogy bizonyos beszélők számára az SVO (is) használatos neutrális szórendként. Észrevételük szerint néhány további korrelációs pár esetében is lehetséges a *fej–bővítmény* sorrend (is) neutrális kontextusban. Az OV- és a VO-grammatikák Tánzos–Asztalos (2014) szerint ún. versengő grammatikákként párhuzamosan vannak jelen az udmurtban.

2.3. Szociolingvisztikai háttér

Salánki 2007-es szociolingvisztikai felmérése szerint jelenleg az udmurtok 98%-a kétnyelvű, egyaránt tud udmurtul és oroszul (2007: 81), bizonyos – Tatársztánban, illetve a tatárokkal vegyes, déli udmurt területeken élő udmurtok – pedig tatárul is tudnak (2007: 26). Az egyes generációk udmurt, illetve orosz nyelvi kompetenciája ugyanakkor eltérő (2007: 89, 205): a legidősebbek általában jobban tudnak udmurtul, mint oroszul, vagyis dominánsan udmurt kétnyelvűek; a középkorúak már rendszerint szinte ugyanolyan jól beszélnek oroszul, mint udmurtul (2007: 82), a legfiatalabbak pedig sokszor már oroszul tudnak magasabb szinten, mint udmurtul, ők tehát balansz vagy oroszdomináns kétnyelvűek (2007: 82, 85). Az idős és a fiatal beszélők udmurt–orosz kétnyelvűségének eltéréseit a 2. táblázat szemlélteti.

	idős beszélők	fiatal beszélők
a két nyelv kompetenciaszintje alapján	kiegyenlített vagy egyenlőtlen kétnyelvűség az udmurt nyelv javára	kiegyenlített vagy egyenlőtlen kétnyelvűség az orosz nyelv javára
a kétnyelvűség kognitív szerveződése alapján	összetett és mellérendelt kétnyelvűség egyaránt	összetett és mellérendelt kétnyelvűség egyaránt
az elsajátítás módja alapján	iskoláskori vagy felnőttkori kétnyelvűség	gyermekkori kétnyelvűség
az elsajátítás ideje alapján	egymás utáni kétnyelvűség	egyidejű, vagy az orosz elsajátítása megelőzi az udmurtét

	idős beszélők	fiatal beszélők
a saját nyelvi közösségi támogatottság alapján	belső kétnyelvűség	belső és külső kétnyelvűség
a két nyelv egymáshoz viszonyított státusa alapján	felcserélő kétnyelvűség	felcserélő kétnyelvűség
a csoporthoz tartozás és a kulturális identitás alapján	? monokulturális kétnyelvűség	?? (sic!)

2. táblázat: Az udmurt beszélők kétnyelvűsége (Salánki 2007: 59)

Noha az SVO / SVX szórendű tesztmondatokat Salánki vizsgálata során a legtöbb adatközlő életkortól függetlenül grammatikusnak minősítette (l. 2007: 175), az egyes generációk eltérő – az idősebbek udmurtdomináns, a fiatalabbak balansz és oroszdomináns – kétnyelvűsége okán indokoltnak tartottam az SVX, illetve az egyes fejkezetű szórendek használatát és elfogadottságát önálló, kifejezetten a szórend vizsgálatát célzó kérdőíves felméréssel is tesztelni. A generációk eltérő jellegű kétnyelvűsége alapján ugyanis feltételezhető, hogy – a VO típusú orosz nyelv hatására – az idősebb és a fiatalabb beszélők más-más mértékben használnak fejkézetű és fejkezetű szórendeket udmurt nyelvi produkciójuk során. Célszerűnek láttam tehát az idősebb és a fiatalabb udmurt beszélők szórendhasználatát összehasonlítani, vagyis ún. látszólagosidő-vizsgálatot végezni. A látszólagosidő-vizsgálat Trudgill (1992/1997: 47) meghatározása szerint „a nyelvi változások olyan vizsgálata, amely lejátszódásuk idején kísérli meg megfigyelni a változásokat. Nem a tényleges időben (l. valóságosidő-vizsgálat) vizsgálja őket, hanem egy adott közösség idősebb és fiatalabb tagjainak beszédét hasonlítja össze; s föltételezi, hogy a kettő közti különbségek a közösség dialektusában éppen zajló nyelvi változások lenyomatai”. Amennyiben tehát kimutatható, hogy a fiatal beszélők az idősebbeknél nagyobb mértékben használják és ítélik jónak a VO nyelvekre jellemző szórendeket, valószínűsíthetjük, hogy az udmurt nyelvben ténylegesen megindult az SOV > SVO típusváltás.

Másfelől az udmurt nyelvterületet körülvevő törökségi nyelvek – ahogyan azt Ponarjadov (2010: 16, 91, 93) állítja – az OV tulajdonságok megőrzését segítik elő az udmurt nyelvben. Feltételezhető tehát, hogy a tatárokkal – illetve egyéb törökségi nyelvet beszélő népekkel, így a baskírokkal és a csuvasokkal – vegyes területeken (vagyis gyakorlatilag az ún. periferikus déli nyelvjárási területen) élő udmurtok nagyobb mértékben használják a fejkézetű szórendeket, mint azok az udmurtok, akiknek a lakóhelyén nem, vagy kis mértékben kell csak számolni törökségi hatással. A kutatás során így areális tényezők figyelembe vételét is célszerűnek tartottam.

3. Anyaggyűjtés és módszerek

3.1. A vizsgált szintaktikai szerkezetek

A kutatást terepmunka során, kérdőíves, nem-reprezentatív felméréssel végeztem 2014–15 telén és 2015 tavaszán.⁵ A kérdőívben mindazon Dryer-i korrelációs párok szórendjét vizsgáltam, amelyek fejező és fejezhető elrendezésben is grammatikusak az udmurtban (*ige + tárgy, ige + alany, kopula + állítmánykiegészítő, 'akar' + VP, aspektuális segédige + VP, mondat-bevezető + S, határozói alárendelő kötőszó + S, birtokot kifejező főnév + birtokos, főnév + vonatkozó mondat, melléknév + hasonlító határozó, ige + PP, ige + módhatározósó*).⁶ Az *ige + alany*-típusú szerkezeteknél valójában csak néhány speciális mondat-típus, a *(nekem) van egy csokim*-típusú birtoklás-mondatok és az egzisztenciális mondatok szórendjére korlátoztam a vizsgálatot.

Másrészt, mivel korábbi megfigyeléseim szerint a Dryer-i korrelációs páron kívül néhány további konstituens esetében is lehetséges a kétféle – fejező és fejezhető – elrendeződés, a következő szerkezetek szórendjét is teszteltem a kérdőívben:

1. az *'akar'* jelentésű *módbeli segédige + VP* analógiájára az *egyéb módbeli segédigék + VP* szórendjét;
2. az *ige + PP* mintájára az *ige + esetragos főnév* relatív sorrendjét;
3. a *melléknév + hasonlító határozó* analógiájára a (predikatív funkciójú) *melléknévek és vonzataik* egymáshoz viszonyított elhelyezkedését;
4. *főnevek és vonzataik* relatív sorrendjét.

3.2. A kérdőív és az adatközlők

A neutrális fejező és fejezhető sorrendek produkcióját és megítélését négyféle feladattal teszteltem. A szerkezeteket mondatba ágyazva vizsgáltam, a mondatok

⁵ A terepmunkát az Erasmus Mundus program „Aurora” ösztöndíja tette lehetővé.

⁶ A többi korrelációs pár sorrendje kötött: az *adpozíció + NP* (i), az *artikulus + N'* (ii) (amennyiben a – határozottságot is kifejező *-ez/-jez* szuffixum felfogható artikulusként), illetve az *időbeli segédige + VP* (iii) elem-párok fejező elrendeződést mutatnak (egyes források (Bulucsov 1947, UKK 2011, Tyimerhanova 2011) szerint három prepozíció – *og* 'körülbelül', *kojyr* 'u.a.' és a *byden* 'egy-egy, fejenként' – is létezik az udmurtban, mivel ezek azonban csupán módosítják az őket követő szó jelentését, és nem jelölnek szintaktikai viszonyt, adpozíciókhoz való sorolásuk véleményem szerint erősen vitatható); a kérdő partikula enklitikumként a fókuszált mondatrészhez kapcsolódik (iv), a tagadó segédigék pedig mindig megelőzik a főigét (v):

- (i) *konferencija bere*
konferencia.NOM után 'a konferencia után'
- (ii) *dyšetiš-ez*
tanár-DEF 'a tanár'
- (iii) *voždašk-iz val*
szégyenlősködik-PST.3SG AUX.PST 'szégyenlősködött'
- (iv) *Ton Luba-jez -a jarat-iškod?*
2SG.NOM PN-ACC -e szeret-PRS.2SG 'Te Ljubát szereted?'
- (v) *ug voždašky*
AUX.NEG.PRS.3SG szégyenlősködik-CNG.SG 'nem szégyenlősködik'

információs szerkezeti semlegességét a kontextus biztosította. A vizsgált mondatok nagy része a 'Mi történt?' jelentésű vagy ezzel szinonim kérdésre adott válaszként szerepelt a tesztfeladatokban; ahol azonban ez nehezen lett volna kivitelezhető (például a *melléknév + hasonlító határozó* elempár esetében), ott alanyi topikot tartalmazó mondatok szórendjét teszteltem.

A kérdőív három zárt és egy nyitott kérdéstípust tartalmazott. Az ún. „mondatkiegészítő” feladat során az adatközlőknek mondatkezdeményeket kellett befejezniük zárójelben megadott, általában ragozatlan szavak rendezésével és ragozásával.⁷ A „grammatikalitási ítélethozós” feladattípus a fejkezetű szórendek megítélését tesztelte; itt az adatközlőknek háromfokozatú skála (*jó / kicsit rossz / rossz*)⁸ alapján kellett grammatikai ítéletet hozniuk fejkezetű szerkezeteket tartalmazó mondatokról. Amennyiben a mondatot nem találták jólformáltnak, javítaniuk kellett azt (erre azért volt szükség, hogy világos legyen, hogy a mondat szórendje vagy valamilyen más, pl. például lexikális ok áll-e az ítélet hátterében – amennyiben az adatközlő nem szórendi változtatást javasolt, a választát úgy értékeltem, mintha grammatikusnak tartotta volna az adott mondatot). A „kétértékelős” feladat során pedig az adatközlőknek ugyanazon szintaktikai szerkezet fejkézetű és fejkezetű változatát is értékelniük kellett – szintén háromfokozatú skála alapján –, de javítaniuk ezúttal nem kellett a mondatokat.

A nyitott kérdéstípus mindössze egyetlen korrelációs pár, a *melléknév + hasonlító határozó* sorrendjét tesztelte a középfokú hasonlító szerkezetben. Ennél a feladatnál az adatközlőknek két, egymástól láthatóan különböző emberalakot kellett összehasonlítaniuk megadott rajz alapján.

Egy-egy korrelációs pár, illetve szintaktikai szerkezet szórendjét több tesztmondatral is vizsgáltam az alkotóelemek bizonyos grammatikai tulajdonságainak (pl. határozott és határozatlan főnévi alárendelt tag, grammatikailag súlyos és könnyű alárendelt mellékmondat, a *birtokos + főnévi birtok* szerkezet esetében elidegeníthetetlen és elidegeníthető birtok) függvényében.⁹ Az így létrejött tesztmondatok magas száma miatt valójában három kérdőívváltozatot

⁷ Sajnos nem zárható ki, hogy a felsorolás sorrendje befolyással volt a válaszmondatok szórendjére.

⁸ Az minősítések megnevezéseit – *jó / kicsit rossz / rossz* – azon, korábbi tapasztalataim során szerzett megfontolásból alakítottam ki, hogy a *helyes / furcsa / helytelen* kategorizálást az udmurt beszélők sokszor az irodalmi normához – nem pedig saját nyelvérzékükhöz – viszonyítják. A *jó / kicsit rossz / rossz* kategorizálás azonban sajnos félrevezetőnek bizonyult, sokan ugyanis úgy értelmezték a grammatikalitási ítélethozós és a kétértékelős feladatokat, hogy ezekben a tesztmondatok tartalmát kell értékelni, azaz a bennük leírt eseményekről kell eldönteni, hogy azok örömteliek avagy sajnálatosak-e, vagy morális szempontból kell értékelni a mondatban leírt eseményt vagy tényállást. A feladatot így módon félreértelmező adatközlők válasza a felmérés szempontjából természetesen értékelhetetlenek, azonban meglehetősen konzisztensek és ezáltal kiszűrhetőek voltak.

⁹ A grammatikai tulajdonságok függvényében sok esetben nem mutatkozott egyértelmű tendencia a fejkezetű szórendek produkcióját és elfogadottságát illetően, így az eredmények ismertetésénél (4. pont) korrelációs páronként csak egy-egy tesztmondatra fogok szorítkozni.

készítettem; adott tesztmondatot adott kérdőívváltozatban csak egyetlen kérdés-típussal vizsgáltam.

Az adatközlők kiválasztása lakóhely és életkor alapján történt. A három kérdőívváltozatot összesen 90 (29+29+32) udmurt anyanyelvi beszélő töltötte ki; az értékelhető válaszok száma azonban sok tesztkérdésnél nem érte el az adott kérdőívet összesen kitöltő adatközlők számát. Minden főbb udmurt nyelvjárás-csoport (északi, közép-udmurtiai, déli, periférikus déli) beszélőitől, valamint a városi (izsevszki) udmurtoktól is gyűjtöttem adatot, bár az egyes nyelvjárási csoportokba tartozó kitöltők száma nem volt azonos. A válaszok kiértékelése során végül két nagy régiót, a periférikus délit (amely esetünkben a tatárföldivel volt azonos) és az „udmurtiai” (amely az északi, közép-udmurtiai, déli nyelvjárásokat, illetve az izsevszki udmurtokat foglalta magába) különítettem el. Az Udmurtiában gyűjtött adatok összevonását azért láttam célszerűnek, mert azokban a szórendhasználat terén nem mutatkozott számottevő különbség. A kitöltők életkora szerint a következő két csoportot különítettem el: 1. „idősebbek”: 1935 és 1965 között született beszélők (32 fő); 2. „fiatalabbak”: 1970 és 2002 között született beszélők (56 fő) (két fő nem adta meg születési évét).

A kérdőíveket helyi lakosok juttatták el a vidéki gyűjtőpontokra, kitöltésük azonban önkitöltős módon zajlott.

4. Eredmények

A mondatkiegészítő és a grammatikalitási ítélethozós feladatok tanúsága szerint a vizsgált korrelációs párokat és a többi tesztelt konstituenstípust a beszélők egy része grammatikusnak tartja és produkálja is fejkezdetű sorrendben, a kétértékelős feladat eredményei szerint pedig bizonyos beszélők egyes szerkezeteknél a fejkezdetű sorrendet a fejevéggel egyformán grammatikusnak vagy annál jobbnak ítélik.

A válaszokban az adatközlők életkora és bizonyos esetekben lakóhelye szerint is mutatkozott megoszlás. A legtöbb tesztmondat esetében a fiatalabb korosztályba tartozó adatközlők az idősebbeknél magasabb arányban produkáltak és minősítették grammatikusnak a fejkezdetű sorrendet. A kétértékelős feladatnál az adott szerkezet fejevéggű és fejkezdetű változatát egyformán grammatikusnak ítéelő, illetve a fejkezdetű változatot a fejevégnél jobbnak minősítő kitöltők is a legtöbb esetben a fiatalabb korosztályból kerültek ki. Bizonyos tesztmondatoknál a tatárföldi adatközlők valamely életkori csoportja, vagy a tatárföldi adatközlők összességében jobban „ragaszkodtak” a fejevéggű szórendi változatokhoz, azaz magasabb arányban produkáltak fejevéggű sorrendet vagy rosszabb minősítést adtak a fejkezdetű változatoknak, mint az udmurtiai válaszadók megfelelő életkori csoportja, vagy mint az udmurtiai válaszadók összességében (l. 4.2.2.1., 4.2.2.2., 4.2.4.1., 4.2.4.2., 4.2.5.1., 4.3.2., 4.3.3., 4.4.2.). Ez a tendencia különösen a tatárföldi időségek esetében volt szembetűnő, ők ugyanis mindhárom kérdőívváltozat összes tesztmondatánál következetesen szinte mindig fejevéggű szórendet produkáltak, és szinte soha nem ítélték gramma-

tikusnak a fejkezetű variánsokat. Az életkori és a területi csoportok közül tehát a tatárföldi idős adatközlők mutatkoztak a „legkonzervatívabbnak”, vagyis egyértelműen a fejevégű szerkezeteket preferálónak, az udmurtiai fiatalok pedig a „legprogresszívabbnak”, vagyis a fejkezetű szórendeket a legmagasabb arányban produkálónak és elfogadónak. A produkciós feladatoknál – vagyis a mondatkiegészítő feladatnál és a nyitott kérdéstípusnál – a legtöbb tesztmondat esetében ugyanakkor náluk sem érte el az 50%-ot a fejkezetű sorrendben produkált szerkezetek aránya, egyelőre tehát azért a fejevégű szórendek tűnnek a gyakoribbnak.

A következőkben néhány konkrét példával illusztrálom a fentebb ismertetett összesített eredményeket. A kérdőívek terjedelme miatt e tanulmányban nem áll módomban minden egyes tesztmondatot, illetve az ezekre alkalmazott összes kérdéstípusnál kapott eredményeket maradéktalanul bemutatni. Az alábbiakban szintaktikai szerkezet típusonként így egy-egy tesztmondatot, illetve az adott tesztmondatra egyetlen feladattípusnál kapott eredményt fogom ismertetni. A szerkezeteket alaptagjuk típusa (kötőszó [C] / ragozott ige [I] / főnév [N]) szerinti csoportosításban veszem sorra. Az eredményeket korosztályos vagy területi (néhány esetben korosztályos-területi) bontásban közlöm, aszerint, hogy milyen jellegű különbség mutatkozott a kapott válaszokban.

4.1. Kötőszói alaptagú frázisok

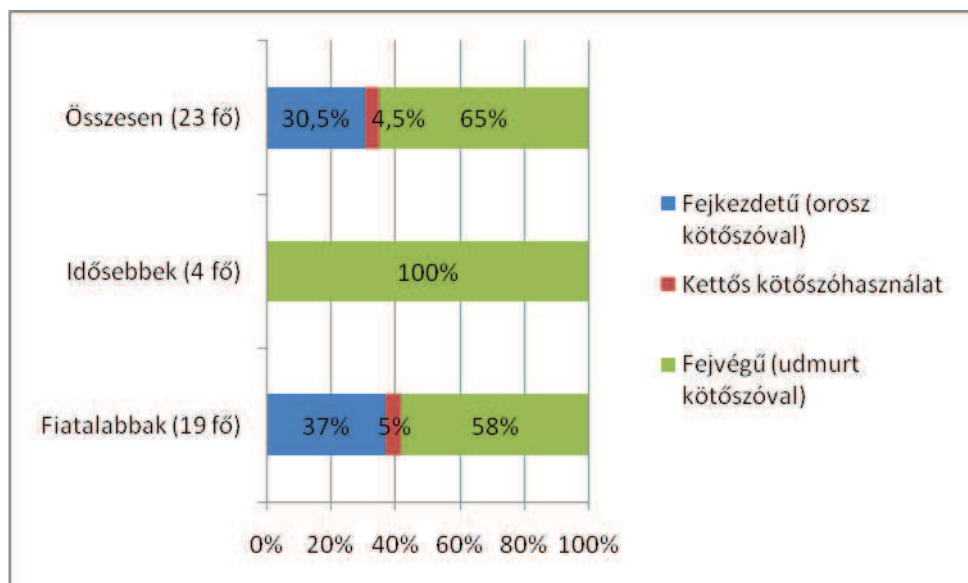
4.1.1. Mondatbevezető és alárendelt mondat

Az udmurtban mondatbevezetőként a *šuyša* 'hogy', valamint az oroszból átvett *čto* és *čtoby* 'hogy' kötőszavak használatosak.¹⁰ A *šuyša* kötőszó az alárendelt tagmondat végén, az oroszból átvett kötőszavak pedig a tagmondat elején jelennek meg. A mai udmurtban a két kötőszó együttes – egy tagmondaton belüli – használata is előfordul (l. Sutov 1999, Táneczos 2013).

A mondatkiegészítő feladat során a (6a–c)-ben ismertetett tesztmondatot területtől függetlenül kizárólag a fiatal korosztályba tartozó válaszadók egy része egészítette ki fejkezetű sorrenddel (az orosz kötőszót alkalmazva), és a kettős kötőszóhasználat (6c) is csak a fiatal korosztálynál fordult elő.

- (6) a. *Tren'er-jos vera-lo, sport tuž pajdajo šuyša.*
 edző.NOM-PL mond-PRS.3PL sport.NOM nagyon hasznos COMP
 b. *Tren'er-jos vera-lo, čto sport tuž pajdajo.*
 c. *Tren'er-jos vera-lo, čto sport tuž pajdajo šuyša.*
 'Az edzők azt mondják, hogy a sport(olás) nagyon egészséges.'

¹⁰ A *čtoby* kötőmódú alárendelt mondatbeli predikátumot kívánó főmondati igék esetén fordulhat elő.

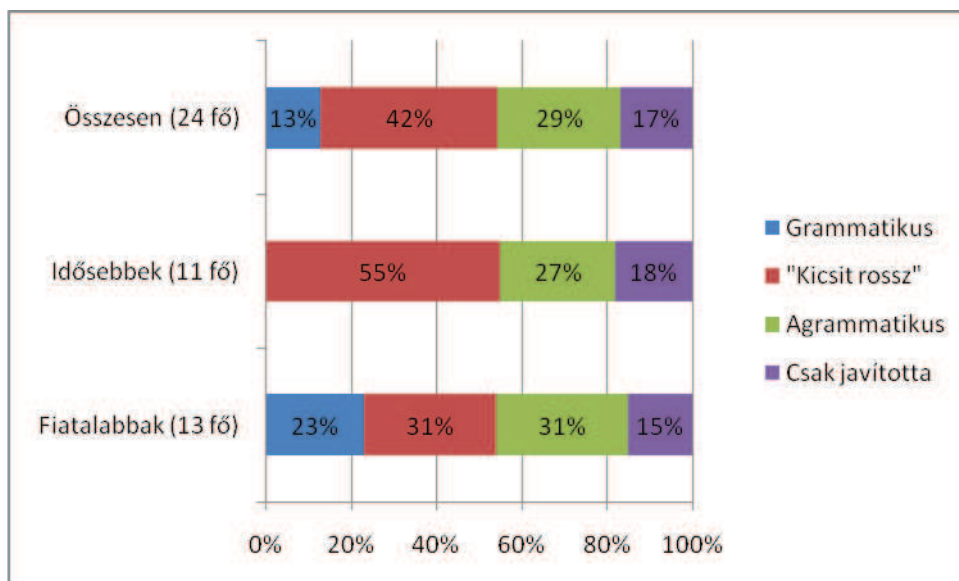
1. ábra: Mondatbevezető és alárendelt mondat sorrendje (mondatkiegészítő feladat)

4.1.2. Határozói alárendelő kötőszó és alárendelt mondat

A kérdőívben feltételes – 'ha' jelentésű alárendelő kötőszót tartalmazó – mondatokat vizsgáltam. Az udmurt *ke* 'ha' kötőszó az alárendelt mondat végén vagy közepén helyezkedik el, az oroszból átvett *jesli* pedig az alárendelt mondat elején. A két kötőszó együttes használata is előfordul. A (7)-ben bemutatott tesztmondat a kettős kötőszóhasználat egy ritkábban előforduló esetét mutatja be, amikor az orosz és az udmurt kötőszó is az alárendelt mondat legelején helyezkedik el. A 2. ábra a grammatikalitási ítélethozós feladat eredményét szemlélteti életkori bontásban.¹¹ Kizárólag a fiatal adatközlők egy része minősítette grammatikusnak a mondatot.

- (7) *Jesli ke araky-my kel's-iz tynyd, ojdo kut*
 ha ha pálinka.NOM-1PL tetszik-PST.3SG SG2.DAT nosza fog.IMP.2SG
ta butylka-jez s'ör-ad.
 ez.NOM palack-ACC mögé-2SG
 'Ha ízlett a pálinkánk, vidd magaddal ezt az üveget.'

¹¹ A grammatikalitási ítélethozós feladatban a válaszadók egy része nem értékelte, csak javította az adott mondatot, ha azt nem tartotta grammatikusnak. A grafikonokban ezt – amennyiben a javítás a szórendre vonatkozott – a „Csak javította” kategóriával jelzem.

2. ábra: *Mondateleji kettős kötőszóhasználat 'ha' jelentésű kötőszóval (grammatikalitási ítélet)*

4.2. Ragozott igei alaptagú frázisok

4.2.1. Igei állítmány és tárgy

A grammatikalitási ítélethozós feladatban a fiatal válaszadók az idősebbeknél jóval nagyobb arányban ítélték grammatikusnak a (8)-ban bemutatott, SVO szórendű mondatot.

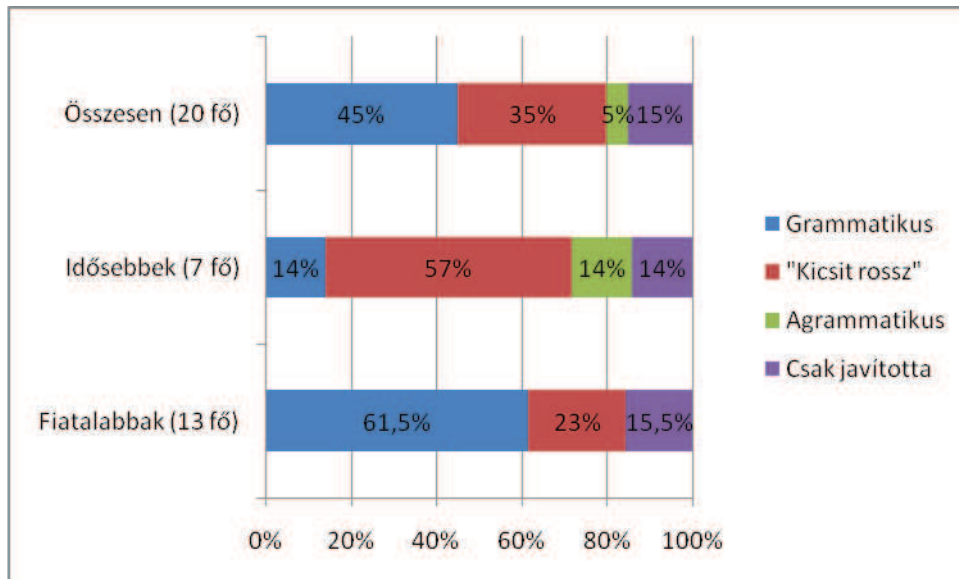
Kontextus: 'Miért sírnak a gyerekek? Mi történt?'

(8) *Nasťa šukk-iz Koľ'a-jez.*

PN.NOM megüt-PST.3SG PN-ACC

'Násztya megütötte Kolját.'

3. ábra: Igei állítmány–tárgy sorrend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)

4.2.2. Igei állítmány és alany

4.2.2.1. Igei állítmány és alany egzisztenciális mondatokban

A „kétértékelős” feladat során az idősebb – udmurtiai és tatárföldi – adatközlők kivétel nélkül a fejező szerkezetet (9a) értékelték jobbnak vagy egyedüli jónak. Az udmurtiai fiataloknak azonban elég magas hányada a fejkezdetű szórendet (9b) ítélte egyedüli jónak vagy jobbnak a fejezőnél, vagy egyformán jónak találta a két változatot.¹² A tatárföldi fiatalok között szintén akadt olyan, aki egyformán grammatikusnak találta a kétféle szórendet, vagy a fejkezdetűt találta jobbnak.

Kontextus: 'A falunk nagy és szép.'

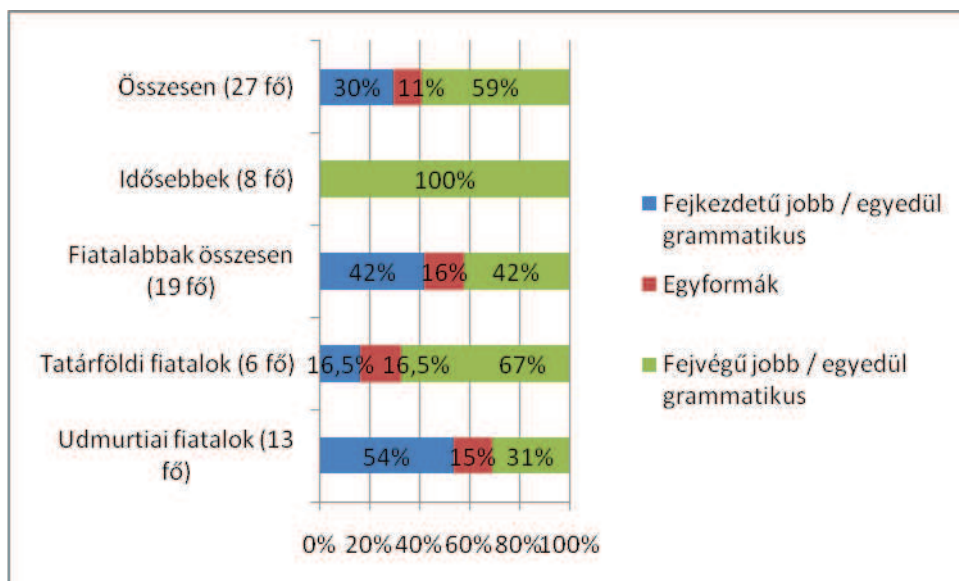
(9) a. *Otyñ kinoʹeatr no klub vañ.*

ott mozi.NOM és klubhelyiség.NOM van

b. *Otyñ vañ kinoʹeatr no klub.*

'Van benne mozi és klubhelyiség.'

¹² Az adatközlők nem minden esetben értékelték az adott mondat mindkét – fejező és fejkezdetű szerkezettel álló – variánsát. Amennyiben az egyik változatot grammatikusnak jelölték, a másikat viszont nem értékelték, a válaszukat úgy tekintetem, hogy a két opció közül csak az egyiket tartják grammatikusnak.

4. ábra: *Létige és alany sorrendje egzisztenciális mondatban (kétértékelős feladat)*

4.2.2.2. Igei állítmány és alany birtoklásmondatokban

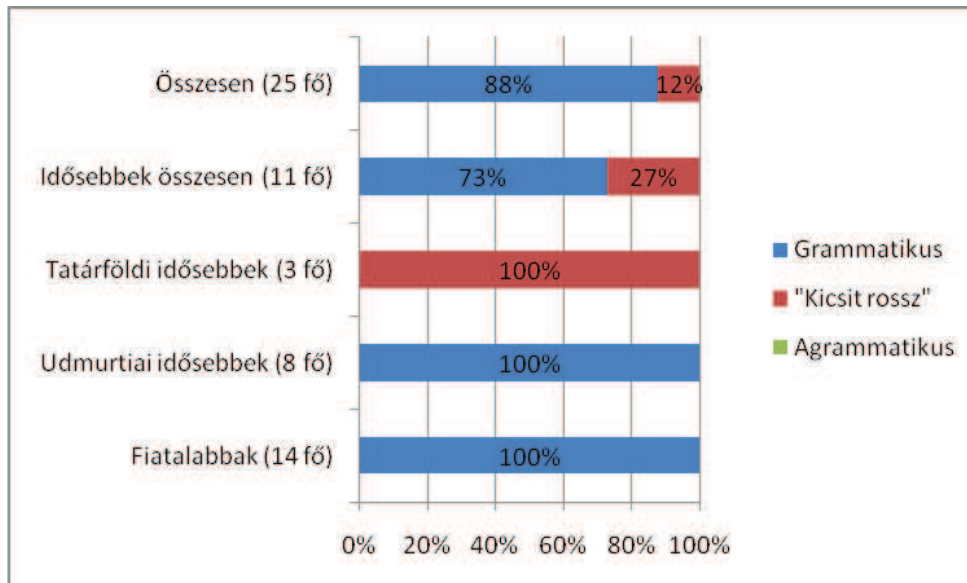
A (10)-es mondat elfogadottsági aránya a grammatikalitási ítélethozós feladatnál igen magas volt: a fiatal adatközlőknek a 100%-a, az idősebbeknek a 73%-a minősítette grammatikusnak a mondatot. Agrammatikusnak egyetlen válaszadó sem jelölte, a tatárföldi idősek azonban valamennyien „kicsit rossz” minősítést adtak a mondatnak.

Kontextus: 'Artyom és Násztya lakásban élnek.'

(10) *Soos-len vań lemur-zy no puny-zy.*

3SG-GEN van maki-3PL és kutya-3PL

'Van egy makijuk és egy kutyájuk.'

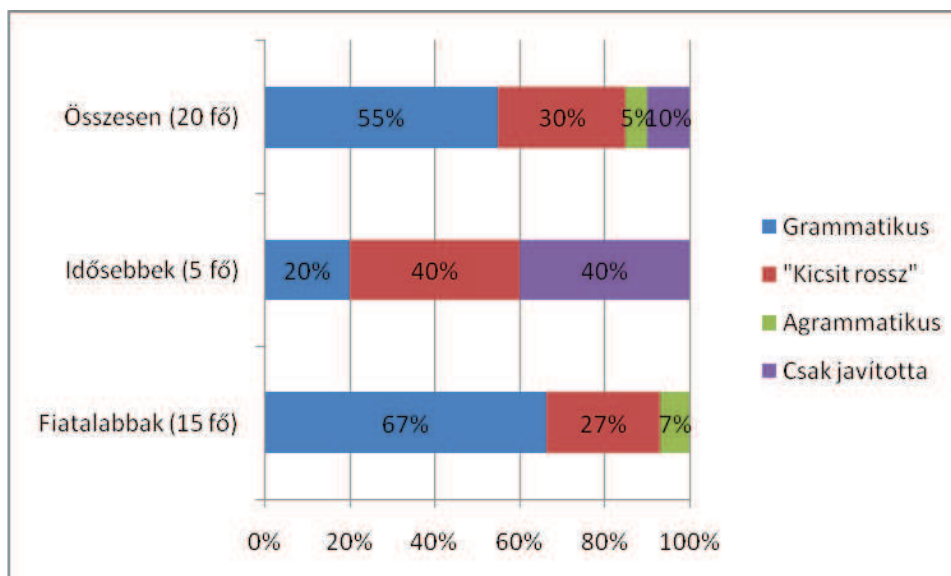
5. ábra: *Létige-alany* sorrend elfogadottsága birtoklásmondatban (grammatikai ítélet)

4.2.3. Kopula és állítmánykiegészítő

A *kopula-állítmánykiegészítő* szórendet a fiatalabb adatközlők szintén nagyobb arányban tartották grammatikusnak, mint az idősebbek.

Kontextus: 'A nagymamám a 44-es iskolában dolgozott.'

(11) So *val dyšetis.*
 3SG.NOM COP.PST tanár.NOM
 'Tanár volt.'

6. ábra: *Kopula–állítmánykiegészítő szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)*

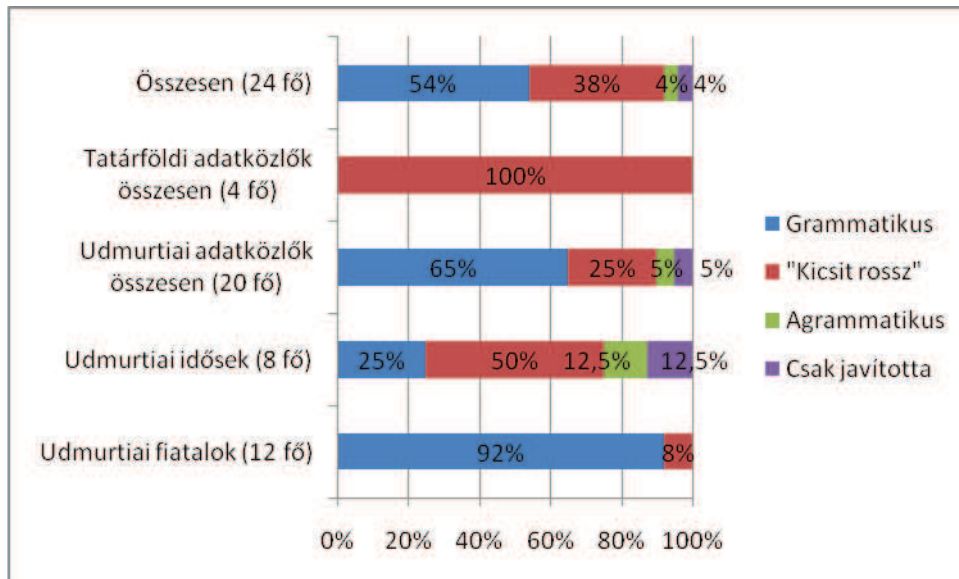
4.2.4. Módbeli segédigék + VP

4.2.4.1. 'akar' jelentésű modális segédige + VP

A grammatikalitási ítélethozós feladatnál kizárólag udmurtiai adatközlők – fiatalok és idősek egyaránt – minősítették grammatikusnak a (12)-es mondatot; a fiatalok nagyobb arányban, mint az idősek.

Kontextus: 'Olyan nagy itt a csönd. Mi történt?'

(12) *Jegit-jos-len pot-iz* *šuldyrjašk-em-zy,*
 fiatal-PL-GEN akarószik-PST.3SG szórakozik-PTCP.PRF-3PL
no košk-izy ekt-yny kyče ke klub-e.
 és elmegy-PST.3PL táncol-INF valamilyen szórakozóhely-ILL
 'A fiatalok szórakozni akartak, és elmentek táncolni valami szórakozóhelyre.'

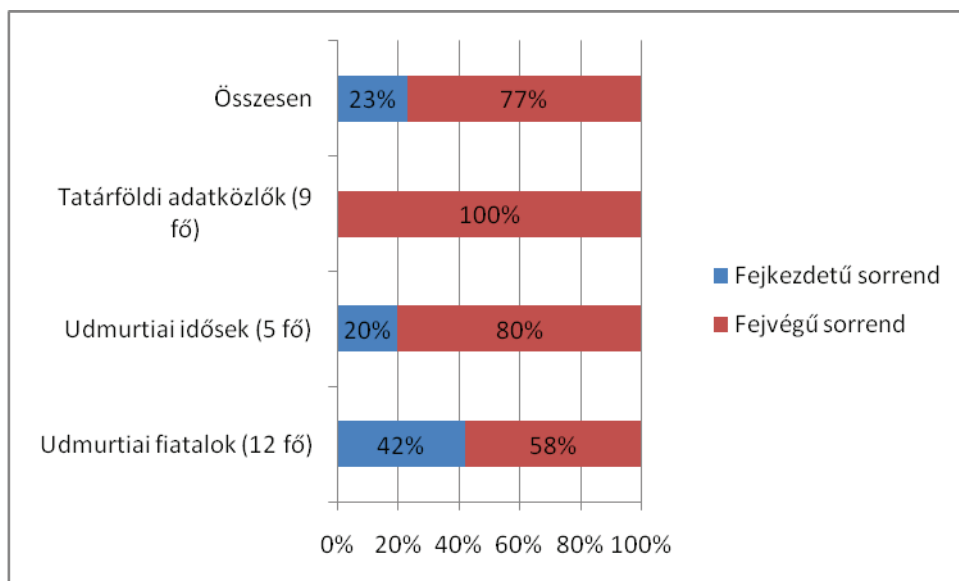
7. ábra: 'Akar' jelentésű módbeli segédige–főige szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)

4.2.4.2. Egyéb módbeli segédigék és főige

A (13)-ban bemutatott tesztmondatot kizárólag udmurtiai adatközlők produkálták fejkezedetű sorrenddel (13b) – a fiatalok ezúttal is nagyobb arányban, mint az idősek.

Kontextus: 'Mérges vagy, vagy mi van? Mi történt?'

- (13) a. *Mynym dyšetsk-yny kul-e,*
 1SG.DAT tanul-INF kell-PRS.3SG
noš mynam ug pot-y.
 de 1SG.GEN AUX.NEG.PRS.3SG akarószik.CNG.3SG
- b. *Mynym kul-e dyšetsk-yny, noš mynam ug pot-y.*
 'Tanulnom kell, de nincs kedvem.'

8. ábra: *Módbeli segédige és főige sorrendje* (mondatkiegészítős feladat)

4.2.5. Igei állítmány és határozói vonzata

4.2.5.1. Igei állítmány és adpozíciós vonzata

A (14)-es mondatot a fiatal válaszadók 100%-a, az idősebbeknek azonban csak a 45,5%-a ítélte jólformáltnak; a tatárföldi idősek közül senki sem tartotta grammatikusnak.

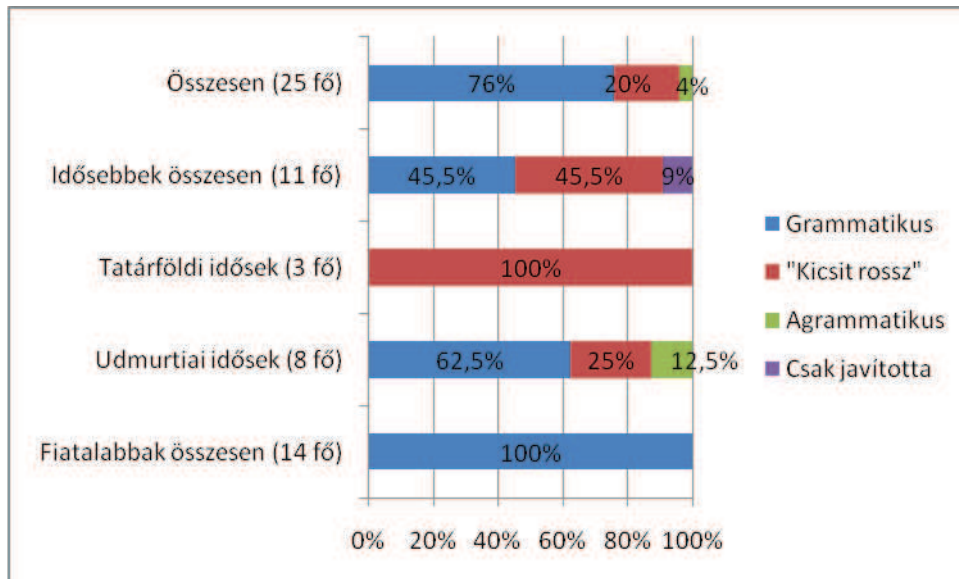
Kontextus: 'Szomorúnak tűnsz. Mi történt?'

(14) *Mon sulmašk-iško D'ima šaryš.*

1SG.NOM aggódik-PRS.1SG PN.NOM -rÓl

'Aggódok Gyima miatt.'

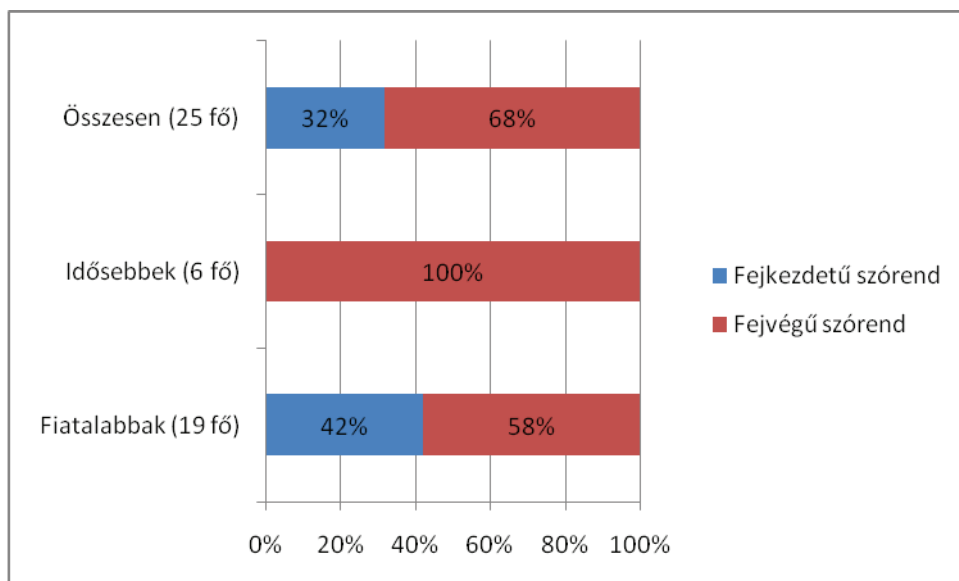
9. ábra: *Igei állítmány–adpozíciós vonzat sorrend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)*

4.2.5.2. Igei állítmány és esetragos főnévi vonzat

A mondatkiegészítő feladatban a (15)-ben bemutatott mondatot kizárólag fiatal – tatárföldi és udmurtiai – beszélők produkálták *állítmány–esetragos főnévi vonzat* (15b) sorrenddel:

‘Olyan nagy itt a csönd. Mi történt? / A fiatalok szórakozni akartak és...

- (15) a. *kyče ke klub-e* *ekt-yny* *košk-izy*.
 valamilyen szórakozóhely-ILL táncol-INF elmegy-PST.3PL
- b. *košk-izy* *ekt-yny* *kyče ke klub-e*.
 (...) elmentek táncolni valamilyen szórakozóhelyre.’

10. ábra: Igei állítmány és esetragos főnévi vonzat szórendje (mondat-kiegészítős feladat)

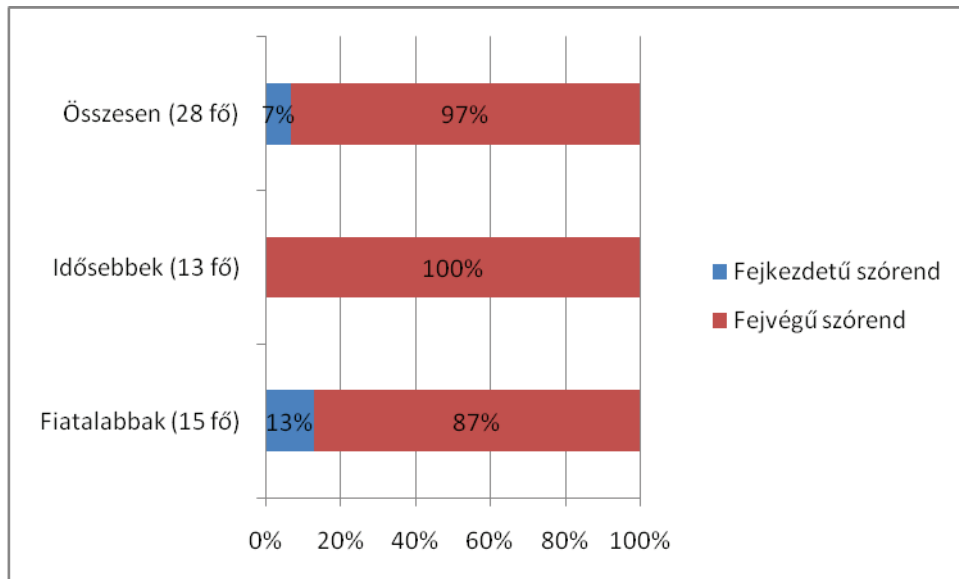
4.2.6. Igei állítmány és módhatározószó

A mondatkiegészítős feladatnál a válaszadók meglehetősen kis százaléka egészítette ki a (16)-os mondatot fejkezdetű szórenddel (l. [16b]), ők azonban valamennyien a fiatalabb korosztályból kerültek ki.

Kontextus: 'A nyúl a mezőn él.'

(16) a. *So turyn síj-e no džog byžyl-e.*
 3SG.NOM fű.NOM eszik-PRS.3SG és gyorsan fut-PRS.3SG

b. *So síj-e turyn no byžyl-e džog.*
 'Füvet eszik és gyorsan fut.'

11. ábra: Igei állítmány és módhatározószó sorrendje (mondatkiegészítő feladat)

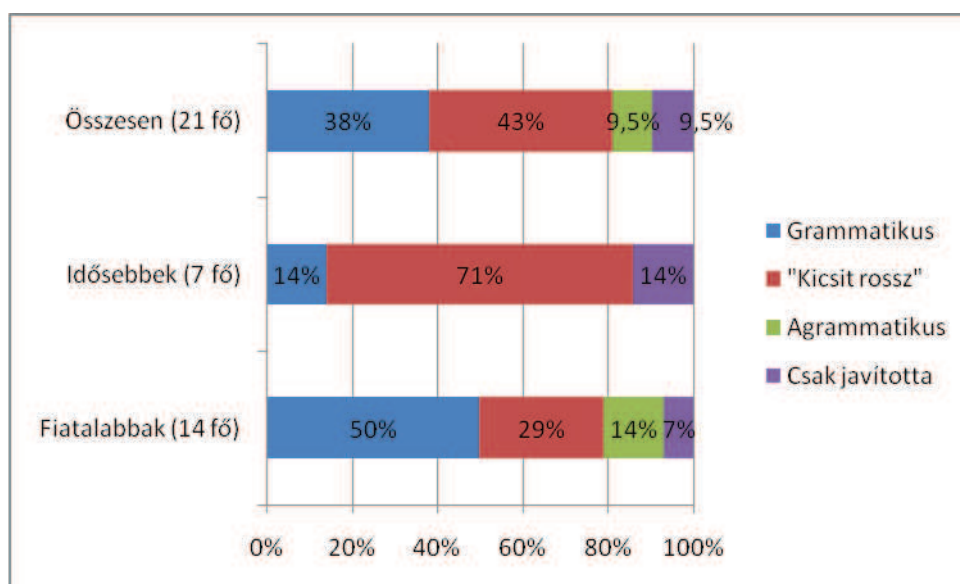
4.3. Főnévi alaptagú frázisok

4.3.1. Birtokot kifejező főnév és birtokos

A (17)-ben bemutatott, *birtok–birtokos* szórendű főnévi frázist tartalmazó mondatot a fiatal adatközlők nagyobb arányban tartották grammatikusnak, mint az idősek.

Kontextus: 'Mi történt, Petya? / Várnunk kell.'

(17) *Kyšno-jez* *Miša-len* *džyny čas-ly bere kyl-oz.*
 feleség.NOM-3SG PN-GEN fél óra-DAT után marad-FUT.3SG
 'Misa felesége késni fog félórát.'

12. ábra: *Birtok-birtokos szórend elfogadottsága (grammatikalitási ítélet)*

4.3.2. Főnév és vonatkozó mellékmondat

Az udmurt nyelvben a vonatkozó mellékmondatok lehetnek particípiumos szerkezetek – ilyenkor megelőzik az általuk módosított főnevet, vagyis fejközvetű elrendeződést mutatnak (18a) –, és lehetnek finit igealakos, vonatkozó névmással bevezetett, a fejfőnevet követő vonatkozó mellékmondatok (18b). Az ige-nes szerkesztésmód az uráli, eredeti szerkesztésmód, de a mai udmurt nyelvben a ragozott igés vonatkozó mellékmondatok használata sem marginális (Kalinyina 1990).

A kétrékelős feladatnál a tatárföldi idősek ezúttal is valamennyien a fejközvetű szórendet (18a) jelölték jobbnak vagy egyedüli jónak; az udmurtiai idősek között azonban olyan is akadt, aki egyformán jónak találta a kétféle szerkesztésmódot; egyes fiatalok pedig – mindkét területről – a fejkezetű szerkesztésmódot (18b) jelölték jobbnak.

(18) Kontextus: 'Anya: - Mi újság nálatok, lányom?

Kátya: - Ma melegebb lett az idő.'

a. *Vañ **uś-em** **lymy** šuna-z.*

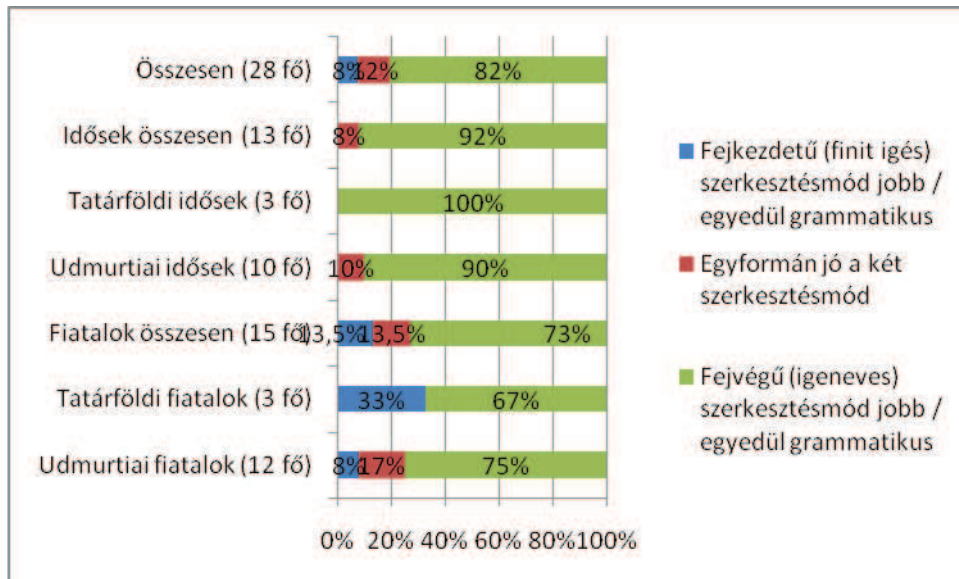
összes esik-PTCP.PRF hó.NOM elolvad-PST.3SG

'Az összes leesett hó elolvadt.'

b. *Vañ **lymy**, **kudiz** **uś-iz**, šuna-z.*

összes hó.NOM ami.NOM esik-PST.3SG elolvad-PST.3SG

'Az összes hó, ami esett, elolvadt.'

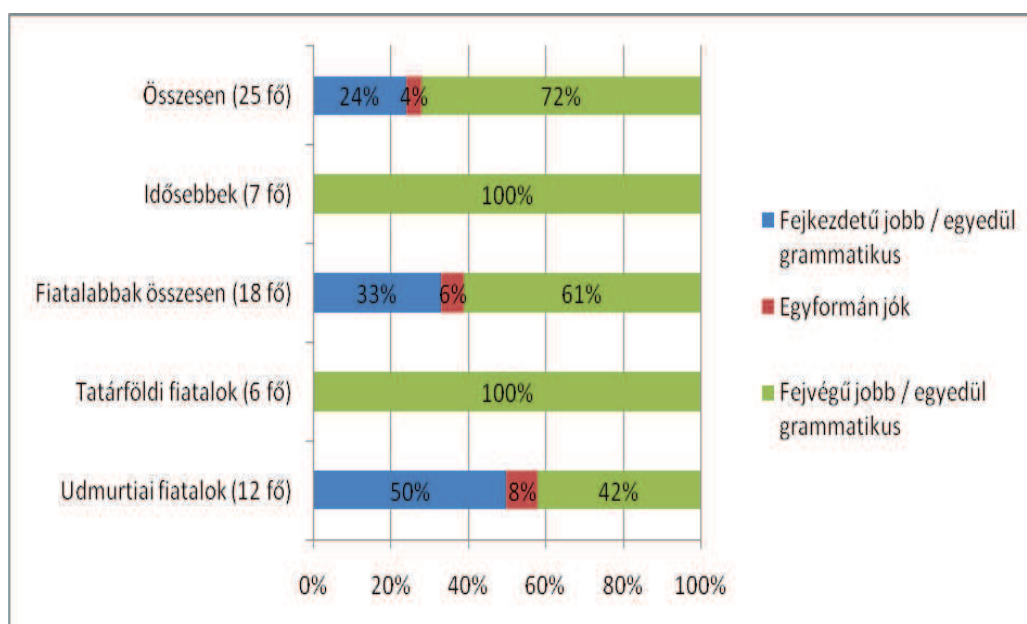
13. ábra: Főnév és vonatkozó mellékmondat sorrendje (kétértékelős feladat)

4.3.3. Főnév és főnévi vonzata

A (19a) mondat *vonzat–főnév*, a (19b) pedig *főnév–vonzat* sorrendű frázist tartalmaz. A „kétértékelős” feladatnál a tatárföldi fiatalok, valamint az udmurtiai és tatárföldi idősebbek mindannyian a fejvégű szórendet (19a) preferálták, az udmurtiai fiataloknak azonban az 50%-a a fejkezetű szórendet (19b) ítélte jobbnak.

Kontextus: 'Olyan vidámnak tűnsz. Mi történt?'

- (19) a. *Kitaj śaryś doklad-e umoj pörm-iz.*
 Kína.NOM -rÓl előadás.NOM-1SG jól sikerül-PST.3SG
- b. *Doklad-e Kitaj śaryś umoj pörm-iz.*
 'Jól sikerült a Kínáról szóló előadásom.'

14. ábra: Főnév és főnévi vonzata sorrendje (kétértékelős feladat)

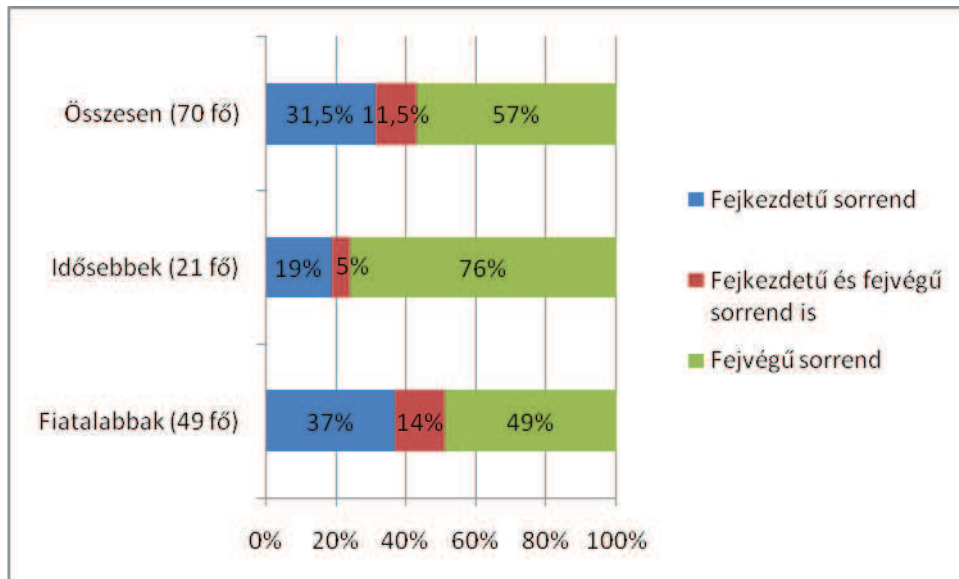
4.4. Melléknévi alaptagú frázisok

4.4.1. Melléknév és hasonlító határozó

A melléknév és a hasonlító határozó szórendjét az állítmányi hasonlító szerkezetben a 3.2. pontban ismertetett nyitott kérdéssel teszteltem. A válaszadók nagyobb része kizárólag fejvégű (*hasonlító határozó–melléknév*) – 1. pl. (20a) –, mintegy egyharmaduk kizárólag fejkezetű (*melléknév–hasonlító határozó*) – 1. pl. (20b) – szórendet használt a képleírásnál, bizonyos adatközlők pedig fejvégű és fejkezetű szerkezeteket is produkáltak. A fiatalabb adatközlők ezúttal is magasabb arányban produkáltak fejkezetű, illetve vegyesen fejvégű és fejkezetű sorrendet, mint az idősebbek.

- (20) a. *Taña Aña-leš köj-ges.*
 PN.NOM PN-ABL kövér-CMPR
 b. *Taña köj-ges Aña-leš.*
 'Tánya kövérebb Ányánál.'

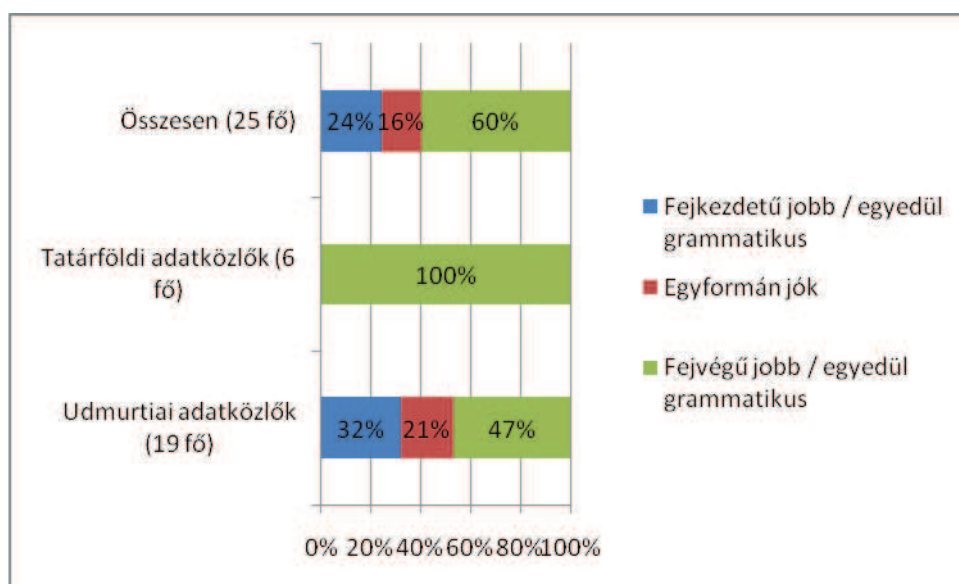

15. ábra: *Melléknév és hasonlító határozó sorrendje (nyitott kérdéstípus)*

4.4.2. Melléknév és vonzata

A kérdőívben az állítmányi szerepű vonzatos melléknév és vonzata sorrendjét vizsgáltam. Ennél a szerkezetnél inkább területi, mint korosztályos megoszlás mutatkozott a kitöltők ítéleteiben: a kétértékelős feladatnál például a tatár földi kitöltők valamennyien a fejvégű (21a) változatot jelölték jobbnak vagy egyedüli jónak, az udmurtiai válaszadóknak azonban több mint a fele vagy egyformán jónak ítélte a két szórendi variánst, vagy a fejkezdetűt (21b) ítélte jobbnak vagy egyedüli jónak.

- (21) a. *Udmurt'ija ošmes-jos-yn uzyr.*
 Udmurtia.NOM forrás-PL-INS gazdag
- b. *Udmurt'ija uzyr ošmes-jos-yn.*
 'Udmurtia gazdag forrásokban.'

16. ábra: (Állítmányi funkciójú) melléknév és vonzata sorrendje (kétértékelős feladat)

5. Következtetések

Kérdőíves felmérésem eredményei ellentmondanak a szakirodalomban régóta általánosnak számító vélekedésnek, miszerint az udmurtban a VO nyelvekre jellemző szórendek csak pragmatikailag jelölt kontextusban fordulhatnak elő, és megerősítik Ponarjadov (2010) és Tánzos–Asztalos (2014) megfigyelését, miszerint fejkezetű szórendek a mai udmurtban valójában neutrális szövegkörnyezetben is megjelenhetnek, vagyis az udmurtban egyszerre van jelen az ún. OV- és VO-grammatika. A vizsgálat szerint a Dryer-féle korrelációs párok nagy része, valamint az *igei állítmány + esetragos főnévi vonzat*, *módbeli segédige + főige*, *főnév + vonzata*, *melléknév + vonzata* frázisok valamennyien megjelenhetnek fejkezetű sorrendben neutrális kontextusban is – legalábbis bizonyos beszélők számára. Egyes korrelációs párok (*adpozíció + főnév*, *determináns + főnév*, illetve *időbeli segédige + főige*) ugyanakkor stabilan fejvégű elrendeződést mutatnak (ezeket ezért nem is teszteltem a kérdőívben), valamint a produkciós feladatok tanúsága szerint a legtöbb tesztelt szerkezet esetében a fejvégű szórend gyakoribb a fejkezetűnél, vagyis azért továbbra is az OV-grammatika tűnik dominánsnak az udmurtban.

Noha a kutatás nem volt reprezentatív jellegű, a legtöbb tesztmondatnál kirajzolódó tendencia alapján valószínűsíthető, hogy generációs különbség áll fenn a mai udmurt beszélőközösségben a fejkezetű sorrendek megítélése és produkciója tekintetében. A nyelvhasználatban mutatkozó korosztályos különbség – jelen esetben a fiatalabb válaszadóknak az idősebbekénél nagyobb preferenciája a fejkezetű sorrendek iránt – pedig az ún. látszólagosidő-hipotézis (l. Trudgill 1992/1997) értelmében folyamatban lévő nyelvi változásról, esetünkben

az udmurt nyelvnek az OV > VO típusváltásáról árulkodhat. A szórendhasználat és -megítélés terén mutatkozó generációs különbség feltételezésem szerint összefüggésbe hozható azzal, hogy míg az idős udmurtok udmurt-orosz kétnyelvűsége még jellemzően az udmurt javára, a fiatal beszélők kétnyelvűsége ma már gyakran az orosz nyelv javára mutat eltolódást (vö. Salánki 2007: 59).

A tatárföldi adatközlőknek – különösen az idősebb tatárföldi udmurtoknak – a fejevű szórendek iránti preferenciája feltehetően szintén kontaktusjelenséggel, nevezetesen az OV típusú tatár nyelv „konzerváló” hatásával magyarázható (vö. Ponarjadov 2010: 16, 91, 93).

Hivatkozások

- Bausev, K. M. [Баушев, К. М.] 1929. *Синтаксический строй вотской речи и генезис частиц союзного порядка*. Государственное издательство Москва–Ленинград.
- Baylin, John Frederick 2012. *The syntax of Russian*. Cambridge University Press. New York.
- Bereczki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó. Budapest.
- Bulücsov, M. N. [Булычев, М. Н.] 1947. *Порядок слов в удмуртском простом предложении*. Удмуртгосиздат. Ижевск.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Dryer, Matthew 1992. The Greenbergian word order correlations. *Language* 68: 81–138.
- Gavrilova, T. G. [Гаврилова, Т. Г.] 1970. *Порядок слов в удмуртском простом повествовательном предложении*. Записки Удмуртского НИИ истории, экономики, литературы и языка при Совете Министров Удмуртской АССР. Ижевск.
- Glezgyenyuev, P. V. [Глезденев, П. В.] 1921. *Краткая грамматика языка народа удмурт*. Издание Вятского Губернского Отделения Госиздата. Вятка.
- Greenberg, Joseph Harold 1963. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In: Greenberg, Joseph Harold (szerk.): *Universals of Language*. MIT Press. Cambridge, MA. 58–90.
- Kalinyina, L. I. [Калинина, Л. И.] 1990. Синтаксические синонимы определительных придаточных предложений в удмуртском языке. In: Ушаков, Г. А.–Тараканов, И. В.–Загуляева, Б. Ш. (szerk.): *Вопросы грамматики и контактирования языков: Сборник статей*. Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО АН СССР. Ижевск. 32–36.
- Karakulova, M. K. – Karakulov, V. I. [Каракулова, М. К.–Каракулов, В. И.] 2001. *Сопоставительная грамматика русского и удмуртского языков*. Издательский дом «Удмуртский университет». Ижевск.

- Konyuhova, A. V. [Конюхова, А. В.] 1964. *Удмурт кыл. Грамматика. Кыкетӥ люкетэз. Синтаксис*. Удмурт книжной издательство. Ижевск.
- Krivoscsekova-Gantman, A. Sz. [Кривошекова-Гантман, А. С.] 1967. *Порядок слов в коми-пермяцком языке в сравнении с удмуртским*. Советское финно-угроведение 1967: 4. 267–274.
- Lehmann, Winfred Philip 1973. A structural principle of language and its implications. *Language* 49: 47–66.
- Lehmann, Winfred Philip 1978a. The great underlying ground-plans. In: Lehmann, Winfred Philip (szerk.): *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*. University of Texas Press. Austin.
- Lehmann, Winfred Philip 1978b. Conclusion: toward an understanding of the profound unity underlying languages. In: Lehmann, Winfred Philip (szerk.): *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*. University of Texas Press. Austin.
- Ponarjadov, V. V. [Понарядов, В. В.] 2010. *Порядок слов в пермских языках в сравнительно-типологическом освещении (простое предложение)*. Сыктывкар.
- Salánki Zsuzsanna 2007. *Az udmurt nyelv mai helyzete*. Doktori disszertáció. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest.
- Siewierska, Anna 1988. *Word Order Rules*. Croom Helm. London.
- SSWL = *Syntactic Structures of the World's Languages*. URL: <http://sswl.railsplayground.net> (Utolsó letöltés: 2016. 03. 28.)
- Suihkonen, Pirkko 1990. *Korpustutkimus kielitypologiassa sovellettuna udmurttiin. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia* 207. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Sutov, A.F. [Шутов, А. Ф.] 1988. *Кудӱзлэн кытын интыез*. Молот 12: 62–63.
- Sutov, A.F. [Шутов, А. Ф.] 1993. Изучение порядка слов в пермских языках. In: *Вестник Удмуртского университета* 6: 27–30.
- Sutov, A.F. [Шутов, А. Ф.] 1999. *Гипотаксис в удмуртском языке*. Издательский дом «Удмуртский университет». Ижевск.
- Tánczos Orsolya 2010. Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 218–228.
- Tánczos Orsolya 2013. Hogy... hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban. In: Agyagási Klára–É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 95–112.
- Tánczos Orsolya–Asztalos Erika 2014. *Competing Grammars in nowadays Udmurt*. Konferenciaelőadás. 7. Budapesti Uráli Műhely. 2014. 02. 03–05.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Fordította: Sándor Klára. JGYTF Kiadó. Szeged. (Eredeti mű: Trudgill, Peter 1992. *Introducing Language and Society*. Penguin Group. London.)
- Tyimerhanova, N. N. [ТИМЕРХАНОВА, Н. Н.] 2011. Особенность порядка слов в прозаических произведениях Г. Е. Верещагина и в современном удмуртском языке. In: *Типологические аспекты многоязычия в*

- современном образовательном пространстве. Издательство «Удмуртский Университет». Ижевск. 180–185.
- UKK = *Удмурт кыллэн кылкабтодосэз (морфологиез)*. Szerk.: Алашеева, А. А.– Ефремов, Д. А.–Кибардина, Т. М.–Кондратьева, Н. В.–Соколов, С. В.–Стрелкова, О. Б.–Тараканов, И. В.– Тимерханова, Н. Н.– Шутов, А. Ф. 2011. «Удмурт университет» книгапоттонни. Ижкар.
- Vennemann, Theo 1974. Analogy in Generative Grammar: The Origin of Word Order. In: L. Heilmann (szerk.): *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists*. II Mulino. Bologna. 79–83.
- Vilkuna, Maria 1998. Word Order in European Uralic. In: Siewierska, Anna (szerk): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Empirical approaches to language typology 20–1. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 173–233.
- Winkler, Ederhard 2001. *Udmurt*. Languages of the World 212. LINCOM EUROPA. München.
- Winkler, Eberhard 2011. *Udmurtische Grammatik*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 81. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Zsujkov, Sz. P. [ЖУЙКОВ, С. П.] 1937. *Основы грамматики удмуртского языка: тезисы к первой республиканской языковой конференции*. Удмуртгосиздат. Ижевск.

Asztalos Erika
MTA Nyelvtudományi Intézet
Elméleti Nyelvészeti Osztály
asztalos.erika@nytud.hu